

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2010 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2011

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2010

2

Vilnius 2011

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2010

2

Vilnius 2011

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Straipsnių autoriai, 2011

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Aurimas Š v e d a s. **Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)**. Vilnius: Aidai, 2009. 335 p.

Recenzuojama Aurimo Švedo knyga laikytina pirmu bandymu sistemiškai aptarti sovietmečio lietuvių istoriografiją. Imtis tokios temos praėjus vos keliems dešimtmečiams po sovietinės sistemos žlugimo nėra paprasta. Paminėkime bent keletą kliūčių, buvusių šio tyrimo kelyje. Pirmiausia reikėjo identifikuoti pirminius šaltinius, daugelio iš kurių istorikai dar buvo „neatradę“ arba naudoję tik labai epizodiškai (kaip, pavyzdžiui, Lietuvos mokslų akademijos archyve saugomą medžiagą). Be to, autorius nepabijėjo *Oral History* metodo ir apklausė visą būrį istorikų bei „šalia istorijos“ sovietmečiu buvusių žmonių, kurie reikšmingai papildė kitą surinktą medžiagą¹. Antra, rašyti tema, kurią daugelis vyresniųjų kolegų pažįsta „iš vidaus“, yra drąsus žingsnis.

Recenzuojama knyga, kuri parengta disertacijos pagrindu, logiškai ir nuosekliai pristato sovietmečio Lietuvos istorijos mokslo „virtuvę“. Pirmoje dalyje autorius aptaria istorijos mokslo vietą sovietinėje sistemoje. Knygoje tvirtinama, kad svarbiausi galios svertai buvo sutelkti Lietuvos komunistų partijos Centro komitete, o kasdieninė priežiūra daugiausia teko partinėms organizacijoms konkrečiose mokslo bei studijų institucijoje. Tuo tarpu mokslinė prasme svarbiausia institucija buvo Istorijos institutas. Šioje dalyje autorius taip pat pabandė susisteminti ir kaltinimus kitaminčiams. Tai keliaklupsčiavimas prieš Vakarus; objektyvizmas, feodalinės praeities aukštinimas (idealizavimas); „vieningoji srovė“, nacionalizmas².

¹ Kaip nebūtų keista, šis metodas dar nėra tapęs savaime suprantamu tyrinėjant sovietmetį. Jo, pavyzdžiui, galima pasigėsti Mindaugo Pociaus knygoje.

² Šioje vietoje galima pasvarstyti, ar nebuvo galima poskyrio, skirto „klaidoms“ bei „erezijoms“ (p. 56–62), įdėti tolesniuose knygos skyriuose, nes dabar knygoje pirmiausia pristatyti kitaminčių „nuklydimai“, o tik vėliau oficialioji, pirmiausia Juozo Žiugždos propaguota sovietinės Lietuvos istorijos versija. Tarsi ir logiškiau būtų iš pradžių aptarti oficialiąją versiją, o vėliau – nurypimus nuo jos. Taip pat nelabai supratau, kodėl autorius rašo, kad „vieningosios srovės“ kaltinimas buvo mažiausiai aiškus. Knygoje pateikta analizė, man regis, rodo, kad tai buvo gana aiškus kaltinimas istorikams, nenorėjusiems matyti klasinių prieštaravimų nacionaliniame judėjime ir rašiusių apie bendrus tautos interesus.

Antroje dalyje, skirtoje 1944–1956 m. laikotarpiui (p. 65–111), A. Švedas atskleidžia sovietmečio „rūmų istoriko“ – ilgamečio Istorijos instituto direktoriaus Juozo Žiugždos konstruotą LSSR istorijos modelį ir, bent jau mano nuomone, įtikinamai atskleidžia motyvus, skatinusius šį asmenį taip nuolankiai tarnauti režimui. Šiuo laikotarpiu autorius identifikuoja tris Žiugždos istorijos versijai oponavusias grupes: senoji prieškario istorikų karta (Konstantinas Jablonskis, Ignas Jonynas, Augustinas Janulaitis), „idėjiniai“ asmenys (Povilas Pakarklis ir Stasys Matulaitis) ir „pašalinis“ istorijos moksle – Justas Paleckis. Paskutiniame šio skyriaus poskyryje klausiama, ar 1956 m. laikyti lūžiu istorijos moksle. A. Švedas prieina prie išvados, kad „po SSKP XX suvažiavimo radikalus lūžis neįvyko“ (p. 111). Su tokia išvada, matyt, reikėtų sutikti, tačiau paties autoriaus pasirinkta knygos chronologija, kai būtent 1956 m. yra skiriamoji riba, diskusijos 1956 m. gegužės 16 d. LKP CK sušauktame pasitarime, Juozo Jurginio LSSR vadovėlio pasirodymas 1957 m.³, kai kurių tuo metu jaunų istorikų (Vytauto Merkio, Rimanto Jaso bei Mečislavo Jučo) atvirai mestas iššūkis žiugždinei 1863–1864 m. sukilimo versijai⁴ bei daug kitų požymių, sakytų, kad jei 1956 m. ir neįvyko radikalus lūžis, tai tikrai būta rimtų pokyčių istorijos mokslo raidoje ir ypač jį supusioje atmosferoje.

Trečiojoje dalyje aptariama istorijos mokslo situacija 1957–1985 m. ir čia daugiausia dėmesio skiriama vienam iš kūrybiškiausių ir kontroversiškausių sovietinio Lietuvos istorikų „cecho“ narių J. Jurginiui.

Ketvirtoje dalyje A. Švedas aptaria vieną iš didžiausių sovietmečio istorinės politikos prižiūrėtojų „galvos skausmų“ – apibendrinančiųjų arba kitaip – sintetinių LTSR istorijų parengimą bei ypač jose pristatomų koncepcijų laiko ir erdvės parametrus (p. 155–194)⁵.

Penktoje dalyje analizuojami klasikinio marksizmo „kūrybiško taikymo“ atvejai sovietmečio lietuvių istoriografijoje ir čia daug rašoma tiek apie jau minėtą J. Jurginį ir jo darbą „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“, tiek ir apie recenzuojamos disertacijos (knygos) vadovo Alfredo Bumblausko mokytojo Edvardo Gudavičiaus kai kuriuos tekstus, ypač skirtus alodo kaip europinio feodalizmo bruožo problematikai (p. 197–213). Recenzijos autorius, nebūdamas mediavistas, nesiima vertinti šios knygos dalies, bet norėtų suabejoti išvadose pateiktu vertinimu, kuris faktiškai tapatina antrojo

³ J. Jurginis, kaip žinia, po kelerių metų sulaukė stipriausio puolimo, palaiminto net iš Maskvos, tačiau, nepasaint to, rimčiau nenukentėjo ir galėjo tęsti mokslinį darbą.

⁴ D. S t a l i ū n a s, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuviška atminties vieta*, Vilnius, 2008, p. 77.

⁵ Beje, tokias istorijas sunkiai sekėsi rašyti ir kitose sovietinėse respublikose ar sovietinio bloko šalyse: R. L i n d n e r, *Geschichte und Geschichtsbetrieb im Weißrusßland der Stalinzeit*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 50/2, 2001, S. 205; E. K. V a l k e n i e r, *The Rise and Decline of Official Marxist Historiography in Poland, 1945–1983*, *Slavic Review*, vol. 44, 1985, no. 4, p. 666.

laikotarpio metu matomą „Sovietmečio lietuvių istoriografijos oficialiojo diskurso „skeldėjimą“ su „kūrybiškais bandymais taikyti marksistinę teoriją“: „Sovietmečio lietuvių istoriografijos oficialiojo diskurso „skeldėjimą“ arba bandymus kūrybiškai taikyti marksistinę teoriją visų pirma galima aptikti feodalinų santykių tyrimuose, kai pasitelkiant subtilias užuominas bei niuansuotas prasmines jungtis maskvocentriniam modeliui buvo priešinama Lietuvos tapatumo Vakarų Europos socialiniams ekonominiams procesams išvalga“ (p. 218)⁶. Noras ieškoti silpniausios (ideologine prasme) sovietinio istorijos mokslo grandies viduramžių tyrimuose yra suprantamas. Kaip parodo recenzuojamos knygos autorius, į viduramžių tyrimus sovietiniai ideologai kišosi mažiausiai. Tačiau tai nebūtinai reiškia, kad būtent iš šių tyrimų atėjo rimčiausias „skeldėjimo“ pavojus. Juoba, kad autorius nesiima detaliai analizuoti „kapitalizmo“ laikotarpio darbų. Galbūt po tokių tyrimų paaiškėtų, kad šiam istoriniam laikotarpiui skirti darbai ne ką mažiau ardė žiugždinį LSSR istorijos modelį?

Kritikuoti A. Švedo tyrimą dėl to, kad už jo ribų liko daug siužetų, ar galbūt dėl per menko lyginamosios perspektyvos panaudojimo būtų gal ir ne visai korektiška. Ne tik todėl, kad tai, kaip jau minėta, pirmas šiai temai skirtas apibendrinantis darbas, bet taip pat ir dėl to, kad autorius labai korektiškai knygos pradžioje nurodė ne vieną temą, kuri darbe nebus nagrinėjama (p. 18–19). Visgi dėl vienos A. Švedo interpretacijos norisi padiskutuoti.

Pradėkime nuo opozicijos tarp žiugždinio istorijos modelio ir jam oponavusių istorikų, kuriems marksizmas buvo svetimas. J. Žiugždos ir jo bendraminčių pastangos pateikti sovietinę Lietuvos (LSSR) istorijos koncepciją apibūdinamos kaip „konkrečių Lietuvos istorijos siužetų iškraipymas“ (36) ar „Lietuvos istorijos vaizdinių klastojimas“ (p. 176), tuo tarpu oponentai, pasak autoriaus, siekė išvengti „istorijos vaizdinių deformacijos ir falsifikacijos“ (p. 18–19; panašiai ir p. 121) arba – jų požiūris buvęs „daug korektiškesnis“ (p. 136). Iš tiesų, neverta ginčytis dėl to, kad J. Jurginis ar kiti, nepaklusę žiugždiniam diktatui, žiūrėjo į istoriją pirmiausia kaip į mokslą, o ne ideologiją, korektiškiau elgėsi su šaltiniais ir būtent jų darbai turi išliekamąją vertę. Visgi kyla klausimas, ar tikrai oponuojančiųjų prieigos apibūdinimas objektyvumo bei korektiškumo kategorijomis atskleidžia jų istorinių koncepcijų esmę? Atrodo, kad ir pats recenzuojamos knygos autorius matė šią problemą ir keliose vietose išdrįso apibūdinti nepaklusniųjų pažiūras: „Jeigu ši sintetinė istorija būtų buvusi publikuota, tai tektų konstatuoti, kad XX a. septintame dešimtmetyje Jurginiui pavyko sugrįžti prie Adolfo Šapokos redaguotoje istorijoje pateikto lituanocentristinio modelio“ (p. 187); „Toks santykis su marksizmu provokavo kolegų, ištikimų istorizmo metodologijai bei

⁶ Jei knygos autorius J. Jurginio bei E. Gudavičiaus bandymus taikyti klasikinio marksizmo idėjas vertina kaip vieną iš kelių ar daugelio bandymų oponuoti oficialiam istoriniam kanonui, tada recenzento pastabos būtų nereikalingos, bet pasirinkta formuluoatė tarsi rodo, kad tai buvo jei ne vienintelis, tai svarbiausias to kanono „skeldėjimo“ požymis.

lituanocentrizmui (...)“ (p. 218–219). Tačiau ši lituanocentrizmo (arba etnocentrizmo) problema nesulaukė įdomesnio autoriaus žvilgsnio. Atidžiau pažvelgę bent jau į XIX a. tyrimus, skirtus, pavyzdžiui, lietuvių spaudos tradiciniais rašmenimis draudimui, lietuviškų knygų spausdinimui Prūsijoje bei jų gabenimui į Rusijos imperiją, nelegaliai lietuvių veiklai, 1905 m. revoliucijai ir pan., pamatysime, kad kai kurių temų parinkimas, dėmesio sutelkimas į etninių lietuvių istoriją ir kitų nedominuojančių etninių grupių ignoravimas ir panašūs indikatoriai aiškiai liudijo etnocentrinės paradigmos egzistavimą. Šioje vietoje, matyt, reikėtų kelti ir dar vieną fundamentalų klausimą, o būtent apie sovietinės (žiugždinės) ir etnocentrinės Lietuvos istorijos interpretacijų panašumus. Recenzuojamoje knygoje nemažai rašoma apie jų skirtumus, bet manytume, kad lygiai taip pat teisėtas yra klausimas ir apie panašumus. Antivakarietiškas šiuo atveju gal ir nebūtų tinkamiausias pavyzdys, nes būdamas labai svarbus J. Žiugždos propaguoto modelio elementas, jis būdingas ne visoms lietuviškojo etnocentrizmo atmainoms. Bet štai „liaudiškumas“, t. y. dėmesio sutelkimas į lietuviškai kalbančių valstietiją ar lenkiakalbės bajorijos neigiamas vertinimas kad ir dėl skirtingų ideologinių paskatų iš esmės būdingi abiems interpretacijoms. Panašumų galima rasti istorikų „mentalinuose žemėlapiuose“. Sovietmečiu istorikai, vadovaudamiesi „darbo pasidalijimo principu“, buvo priversti „neperžengti“ sovietinės respublikos sienų⁷, o etnocentrizmu besivadovaujantis tyrinėtojas natūraliai linksta prie etninio ar etnoligvistinio arealo kaip savo tyrimo objekto pasirinkimo⁸. Manytume, kad šis aspektas ateityje galėtų sulaukti įdomesnio A. Švedo ar kitų tyrinėtojų dėmesio.

Nors ši recenzija gali atrodyti daugiau kritikuojanči nei girianči, tačiau, recenzento nuomone, aptariama A. Švedo knyga yra vienas iš įdomesnių pastarojo meto lietuvių istoriografijos reiškinių. Tai darbas, vertas ne tik šią temą ar apskritai sovietmetį tyrinėjančių kolegų, bet ir visų humanitarų dėmesio, nes įdomiai ir kvalifikuotai atskleidžia mūsų profesijos raidą ne taip toli nuo dabarties nutolusioje epochoje.

Darius S t a l i ū n a s

⁷ Knygoje pateiktas įdomus epizodas, kai Kostas Korsakas piktinosi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės „separavimu“ į lietuvišką, baltarusišką bei ukrainietišką istorijas (p. 75).

⁸ Tikėjau, kad ši problema bus aptarta recenzuojamoje knygoje, kai pamačiau poskyrio pavadinimą „Erdvinis modelis Lietuvos istorijos sovietmečio sintezėse“, tačiau ten aptariama tik Lietuvos vieta tarp Rytų bei Vakarų.

Antanas Tyla. **Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)**. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010. 400 p.: iliustr., žml.

„Istorijos mokslas, jeigu jis nėra iš anksto kam nors sąmoningai pajungtas, yra toks pat tikslus kaip ir matematika, fizika“, – viename interviu teigė profesorius Antanas Tyla¹. Profesoriaus požiūri į istoriją kaip ypatingo tikslumo reikalaujantį mokslą iliustruoja 2010 m. Mokslo ir enciklopedijų leidybos centro išleista monografija „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas per dvidešimtmetį karą“, kurioje sudėtingas 1648–1667 metų istorijos laikotarpis analizuojamas per iki šiol itin mažai tirtą prizmę – valstybės mokesčių sistemos raidą.

Lietuvos mokesčių sistemos raida knygoje atskleidžiama pasitelkus gausius archyvinis šaltinius: 1650, 1661, 1666, 1667 m. seimuose pateiktas Lietuvos išdo ataskaitas, surinktų mokesčių suvestines, karo komisijų ataskaitas, valdovo duotus kvitus Lietuvos žemės išdininkų ar administratorių pateiktoms ataskaitoms, Lietuvos pareigūnų dienoraščius, atsiminimus ir korespondenciją, įvairius vaivadijų ir pavietų dokumentus, atspindinčius to meto valstybės išdo įplaukas ir išlaidas, struktūrą bei regioninę sklaidą.

Tyrimui pasirinktas žiūros taškas – **valstybės išdo funkcionavimas karo sąlygomis** leidžia apčiuopti, kaip karas ir jo poreikiai keitė naujų laikų valstybę, o ypač – jos finansinę sistemą. Šiuo aspektu aptariama A. Tylos monografija artima Vakarų Europos istorikų Jaime Vicenso Viveso, Gabrielio Ardanto, Patricko K. O'Brieno, Philipo A. Hunto, Michaelio Manno darbams, skirtiems finansų politikos, mokesčių sistemos kaitos, finansų administravimo institucijų raidos XVI–XVIII a. Europoje klausimams². Kita vertus, monografijoje atskleidžiamas Lietuvos išdo funkcionavimo reglamentavimas seimuose ir pavietų seimeliuose leidžia pamatyti, kiek ir kaip Lietuvos valstybės finansų organizavimo sistema skyrėsi nuo vadinamąjį fiskalinės-karinės ar karinės-fiskalinės valstybės modelį XVI–XVII a. įtvirtinusių Ispanijos, Nyderlandų ar Švedijos finansų organizavimo sistemų³.

Nuosekliai derinant empirinio, teorinio ir statistinio tyrimo metodus monografijoje atskleidžiama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės **mokesčių sistemos raida**,

¹ Istorikui karas ir tremtis dar nesibaigė, *Anykšta*, 2006 m. sausio 7 d.

² J. Vicens Vives, *The Administrative Structure of the State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Government in Reformation Europe 1520–1560*, ed. H. J. Cohn, London, 1971, p. 58–87; G. Ardant, *Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations, The Formation of National States in Western Europe*, ed. C. Tilly, Princeton, NJ, 1975, p. 164–220; P. K. O'Brien, P. A. Hunt, *The Rise of a Fiscal State in England, 1485–1815, Historical Research*, Vol. 66, 1993, pp. 129–176; M. Mann, *Sources of Social Power, I: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge, 1986.

³ Plg.: J. Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*, London, 2002.

pradedant palaipsniniu **valakinio mokesčio didinimu** (1648 m. Konvokaciniame seime įvestu keturgubu, Elekciniam seime – šešeriopu valakiniu mokesčiu, 1649 m. seime patvirtintu dešimtugubo valakinio mokesčio visuose pavietuose ir vaivadijose sulyginimo įstatymu), **padūmės mokesčio įvedimu** 1649–1650 m. seime (analizuojamos mokesčių sistemos pakeitimo aplinkybės, dūmų surašymo pasekmės, naujos mokesčių sistemos rezultatai), 1662 m. priimtu padūmės mokesčio pakeitimu **vienkartiniu vi-suotiniu pagalvės mokesčiu** (*subsidiūm Reipublicae generalis contributionis pro hac vice*) ir baigiant **padūmės mokesčio** dydžių kaitos analizę 1650–1667 m. laikotarpiu.

Mokesčių reformos rezultatų analizė leido autoriui konstatuoti, kad seimuose numatyti ir surinkti mokesčiai padengė valstybės programas dėl krašto apsaugos ir gynybos finansavimo. Šios priemonės apsaugojo nuo kariuomenės konfederavimosi ir savivalės, o tuo pačiu garantavo galimybę atremti išorės pavojų (p. 124). Atlikta kruopšti statistinė archyvinių duomenų analizė parodė, kad visos reformos ir iniciatyvos prisidėjo prie įplaukų į išdą didinimo, išdo veiklos plėtros ir teikė finansinę paramą valstybei (p. 360).

Lietuvos mokesčių sistemos raida, žemės išdo funkcionavimas, valstybės biudžeto formavimas, jo ypatybės, mokesčių rūšys, lėšų įplaukos ir piniginių jų raiška yra tik dalis knygoje analizuojamų XVII a. antrosios pusės Lietuvos istorijos klausimų. Aptariama knyga yra ir nuosekli dvidešimt metų trukusio **karo istorija**, ir **LDK valstybingumo istorija**. Šią knygą galima skaityti ir kaip valstybės **valdymo institucijų raidos istoriją**.

Dvidešimties metų **karas Vestfalijos sutarties kontekste** – ypač svarbi knygoje paliesta tema. Tyrimui pasirinktas atskaitos taškas – 1648 metai – tai ne tik Lietuvos padėtį destabilizavusio Ukrainos kazokų sukilimo ir dvidešimt metų trukusio karo pradžios data. Ši data Europos istorijoje žymi reikšmingą laikotarpį, nubrėžusį Vakarų ir Rytų Europos raidos takoskyrą. Pradine chronologine riba pasirinkdamas būtent Vestfalijos sutarties datą ir sutelkdamas dėmesį į XVII a. vidurio krizės apraiškas Lietuvos politikos, tarptautinių santykių, finansų, demografijos, valstybės apsaugos ir gynybos srityse, knygos autorius ypač ryškiai atskleidžia povestfalinės Europos regionų politinės raidos skirtumus. Monografijoje parodoma, kaip Vakarų ir Vidurio Europoje Vestfalijos sutartimi įtvirtintas valstybės suverenumo principas⁴ buvo laužomas rytinėje kontinento dalyje, Lietuvos kaimynėms keliant teritorines pretenzijas Lietuvai. Knygoje atskleidžiamas tarptautinių santykių teisinis nihilizmas, kurį patyrė Lietuva dvidešimties metų laikotarpiu, ir pažymima, jog tarptautinių sutarčių nepaisymas, agresyvūs kaimynų planai nulėmė dramatišką LDK ateitį.

⁴ H. D u c h h a r d t, *Peace treaties from Westphalia to the Revolutionary Era, Peace Treaties and International Law in European History. From the Late Middle Ages to World War One*, Edited by Randall Lesaffer, Cambridge University Press, 2004, p. 50–51.

LDK **valstybingumo istorijos** aspektu nauja aptariamoje monografijoje yra tai, kad XVII a. antrosios pusės Lietuva nelaikoma žlungančia ar žlugti pradedančia valstybe, bet akcentuojamas jos sugebėjimas krizės akivaizdoje mobilizuoti savo resursus ir atsilaikyti. Parodoma, kad LDK išlaisvinimas ir karas prieš okupantus priklausė nuo trijų veiksnių: 1) visuomenės pilietinės savimonės, jos nuostatos ir noro išsaugoti valstybinį Lietuvos gyvenimą, ginti LDK, 2) kariuomenės kontingento ir 3) lėšų jai samdyti. Visuomenės pilietinė savimonė atskleidžiama kruopščiai išanalizavus visą išlikusią paviėtų seimelių medžiagą, seimų dienoraščius, Kauno, Ukmergės ir Upytės paviėtų Generalinės konfederacijos, Žemaitijos konfederacijos dokumentus bei kitus šaltinius. Atlikta Lietuvos politinės visuomenės pozicijų valstybės gynybos klausimais analizė per pasirinktą Lietuvos izdo papildymo ir kariuomenės samdymo prizmę leido autoriui prieiti prie išvados, kad per visą aptariamąjį laikotarpį Lietuvos politinė visuomenė rodė valstybės apsaugos ir gynybos supratimą, dėjo pastangas apsaugoti, ginti ir išlaisvinti valstybę nuo okupantų. Tada Lietuva, nors ir netekusi dalies teritorijos, sugebėjo apsiginti, išsivadavo ir toliau gyveno tradicinį politinį ir ekonominį gyvenimą.

LDK vidaus ir užsienio situacijos analizė finansų sistemos kaitos aspektu leidžia pamatyti išorės grėsmės akivaizdoje susiformavusią savarankišką Lietuvos apsaugos bei gynybos politiką ir šios politikos realizavimą 1648–1667 m. Finansinis Bogdano Chmelnickio sukilimo slopinimo, karo su Rusija ir Švedija kontekstas taip pat atskleidžia įtampas, kilusias dėl Lietuvos ir Lenkijos unijinių santykių likimo. Savarankišką Lietuvos poziciją iliustruoja daugelis knygoje pateiktų pavyzdžių. Vienas jų – 1650 m. Lietuvos Vyriausiojo tribunolo deputatų reakcija į Lenkijos išdininko universalą, raginusių nuvertinti auksinus ir cininius talerius. Tuo metu Tribunolas, atkreipdamas dėmesį į tai, kad pinigų nuvertinimas pakenktų valstybei, bei palaikydamas Lietuvos kariuomenės ir Vilniaus karo komisijos poziciją pareiškė, kad „toks nurodymas pažeidžia abiejų tautų unijos principus ir kad toks nutarimas galimas tik susitarus bendrame seime“ (p. 112). Lietuvos ir Lenkijos valstybinius santykius atspindi ir knygoje aptariami Lenkijos kariuomenės dislokavimo ir savivaliavimo klausimai (p. 138–139), ir 40-ies Lietuvos senatorių ir seimo atstovų protesto deklaracijos, paskelbtos 1661 m. liepą dėl Lenkijos atsisakymo padėti Lietuvai kare su Rusija analizė, paneigianti historiografijoje dominuojantį požiūrį į šį dokumentą kaip į „lietuvių opoziciją jungtinei valstybei“ (p. 233–235).

Valstybės valdymo institucijų raidos aspektu monografijoje atskleidžiamas mokesčių surinkimo, administravimo ir kontrolės mechanizmas, akcentuojamos šios srities inovacijos. Pavyzdžiui, analizuojant padūmės mokesčio įgyvendinimą, aptariamas ir naujos procedūros – priesaikos pilies teisme įvedimas (pirmasis dūmų surašymas turėjo būti atliekamas netiesiogiai, remiantis dūmų savininkų, žemvaldžių ar jų pareigūnų priesaika), taip pat nurodomi praktiniai sunkumai, su kuriais susidūrė tiek Lietuvos žemvaldžiai, tiek mokesčių rinkėjai, tiek institucijos, turėjusios priimti žemvaldžių

ir miestų priesaikas. Kaip rodo tyrimas, įstatymo realizavimo problemos lėmė, jog kuri laiką buvo palikta mokesčių įvairovė, t. y. koegzistavo abi mokesčių rinkimo sistemos – valakinio rinkliava ir padūmė. Neaiškumai dėl Lietuvos išdo ataskaitų tikslumo, kuriuos sukėlė abiejų mokesčių sistemų taikymas, vedė prie šios sistemos suspendavimo 1652 m. seime (p. 98–102).

1662 m. padūmę pakeitusio pagalvės mokesčio aptarimas leidžia pamatyti naujais archyviniais šaltiniais paremtą šio mokesčio rinkimo mechanizmą: 1) įpareigojimą Katalikų Bažnyčiai parengti pagalvės mokėtojų sąrašus (bajorai savo pavaldinių sąrašus turėjo pateikti klebonams, šie sudarytus mokesčių mokėtojų sąrašus turėjo perduoti ir prisiekti specialiai pavietuose ir vaivadijose iš šešių kvalifikuotų deputatų, išrinktų reliciniuose seimeliuose, sudarytiems teismams. Autoriaus surasti Karšuvos, Šiauduvos ir Pajūrio pavietų bajorkaimių surašymo duomenys rodo, kad gyventojų surašymas Žemaitijoje buvo pradėtas jau 1662 m. birželio mėnesį); 2) mokesčių nepriemokų ir naujų mokesčių surinkimą, realizuojamą teismo institucijos pagal Išdo tribunolo tvarką; 3) pagalvės mokesčių ataskaitų, nepriemokų turinčių ir banicijai perduotų dvarų sąrašų rengimą (taip pat vykdė teismas) ir 4) visos dokumentacijos kartu su surinktais pinigais pateikimą Karo komisijai (p. 252–257).

Knygoje atskleidžiama seimuose ir seimeliuose išreikšta bajorijos kritika dėl išdo veiklos, susirūpinimas valstybės finansų administravimu, pastangos apsaugoti valstybės išdą nuo lėšų grobstymo, užkertant kelią atsakingų pareigūnų savivaliavimui pasisavinant surinktus pinigus ir pateikti pasiūlymai dėl išdo darbo ir kontrolės pagerinimo (p. 327–333).

Nemažas dėmesys monografijoje skiriamas seimo sudaromų valdžios institucijų – **Karo komisijų**, skirtų mokesčiams iš rinkikų surinkti, paliktiems įsiskolinimams likviduoti išieškant mokesčių nepriemokas ir išmokėti kariuomenei atlyginimą – veiklai. Aptariamos šių institucijų sudarymo aplinkybės, uždaviniai, personalinė sudėtis, veiklos rezultatai. Daugiausiai analizuojama trijų 1650, 1662 ir 1667 m. Vilniuje dirbusių karo komisijų veikla, aprėpiamas platus jų sprestų problemų ir vykdytų funkcijų kontekstas. Apibūdinant 1662 m. Karo komisijos veiklą išskiriami trys savarankiški Komisijos dariniai: valstybės komisarų, kariuomenės deputatų ir teismo, skirto mokesčių išieškojimo byloms spresti (p. 262). Vertinant 1667 m. Vilniaus karo komisiją pažymima, jog ji „posėdžiavo pusketvirto mėnesio ir sprendė ne vien tai, kaip atsilyginti kariuomenei“, bet taip pat „nagrinėjo mokesčių surinkimo, nepriemokų išieškojimo bylas, kariuomenės demobilizavimo ir išsaugojimo alternatyvą [...], sprendė bylas su sukčiautojais, nuslėpusiais dūmus, neįnešusiais į išdą visų surinktų mokesčių ir muitų pinigų, svarstė skundus apie kariuomenės nusižengimus renkant rekvizicijas“ (p. 352). Apibendrinančią knygos autoriaus išvadą, jog ši komisija „visus konstitucijoje nurodytus programinius klausimus išsprendė ir pagrindines užduotis įvykdė“ (p. 345), puikiai iliustruoja priede pateikta 1667 m. rugpjūčio 25 d. – gruodžio 12 d. vykusių

Vilniaus karo komisijos posėdžių lentelė, atspindinti kasdienę šios institucijos veiklą (p. 346–351).

Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad 1651 ir 1654 m. Minsko, 1653 m. Vilniaus, 1659 m. Mastų karo komisijos aptariamoms gana glaustai, o duomenų apie seimo sudarytas ir veiklą 1652 m. kariuomenės stovykloje, 1655 m. Minske, 1658 m. Vilniuje ir 1661 m. Slanime pradėti turėjusias komisijas⁵ nepateikiama.

Reikia pastebėti, kad Karo komisija kaip vykdomosios valdžios (išdo administracijos) institucija monografiijoje nesiejama su Iždo tribunolo veikla, nors yra užsimenama, kad 1662 m. „Komisija pasinėrė į atskirų dalinių teisėtumo, jų vaidmens, padarytų bajorams nuostolių tikrinimą“, o šios funkcijos priklausė Lietuvos išdo tribunolo kompetencijai (p. 263). Vertinant 1667 m. Vilniaus karo komisijos veiklą, kurią reglamentavo LDK 1667 m. konstitucija, taip pat pastebima, kad „ji neapsiribojo vien atsilyginimu kariuomenei, o veikė kaip Vyriausias tribunolas ir sprendė daug svarbių teisinių dalykų“ (p. 345). Taigi šiai institucijai priskiriamos ir teisminės funkcijos: vienu atveju – Lietuvos išdo tribunolo, kitu – Lietuvos Vyriausiojo tribunolo, tačiau jos plačiau nedetalizuojamos.

Teisminės Karo komisijos veiklos akcentavimo aspektu galime išvelgti aptariamąs knygos autoriaus ir kitos žinomos Lietuvos išdo veiklos tyrinėtojos Annos Filipczak-Kocur pažiūrų skirtumą. Straipsniuose, skirtuose išdo teismo institucijų raidai Lietuvoje, A. Filipczak-Kocur pažymi, kad nuo 1634 m. greta Iždo tribunolo veikusios išdo-karinės (išdo-kariuomenės) komisijos (*komisje skarbowo-wojskowe*) savo kompetencija prilygo Iždo tribunolui ir laikytinos aukščiausiaja nereguliariaja išdo teismo institucija⁶. Lenkų mokslininkės nuomone, išdo-karinės komisijos Iždo tribunolo kompetencijos lygį pasiekė priėmus 1662 m. konstituciją⁷.

Pažymėtina, kad jau 1650 m. seimo konstitucija, reglamentavusi komisarų, paskirtų spręsti LDK kariuomenės apmokėjimo klausimus darbą, kaip vieną iš jų veiklos sričių numatė būtent teismines funkcijas⁸. Komisarų teismo sprendimai buvo galutiniai ir negalėjo būti skundžiami ar perduodami nagrinėti jokiam kitam teismui, o pats

⁵ Komisijų sąrašas pateikiamas: A. Filipczak-Kocur, Lithuanian treasury Jurisdiction 1591–1717, *Separation of Powers and Parliamentarism. The Past and The Present, Law, Doctrine, Practice*, Warszawa, 2007, s. 433.

⁶ A. Filipczak-Kocur, Litewskie sądownictwo skarbowe 1591–1717, *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa, 2008, s. 89–104; A. Filipczak-Kocur, Lithuanian treasury Jurisdiction 1591–1717, *Separation of Powers and Parliamentarism. The Past and The Present, Law, Doctrine, Practice*, Warszawa, 2007, s. 430–433.

⁷ A. Filipczak-Kocur, Litewskie sądownictwo skarbowe 1591–1717, s. 89–104; A. Filipczak-Kocur, Lithuanian treasury Jurisdiction 1591–1717, s. 412–434.

⁸ „<...> Więć y tych, którzy wzięwszy pieniądze, nie przyszli do obozu, y pocztow nie stawili, iako y tych, którzy zwinęli chorągwie, sądzić będa powinni“, Zapłata woysku W. X. Lit. y Komisarze do tey zapłaty naznaczeni, *Volumina Legum*, Petersburg, 1859, t. IV, s. 146.

teismo procesas turėjo būti organizuojamas pagal Tribunolo teismuose taikomą praktiką⁹. Reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad 1650 m. konstitucijoje išskiriamas Etmonų ir komisarų teismas (*Sąd Hetmański y Kommissarski*) bei nurodoma, kad tarp komisijos narių kilusius ginčus turi spręsti Vyriausiasis tribunolas, jei jo sesijos laikas sutaptų su komisijos funkcionavimo laiku¹⁰.

Teisminės komisijos funkcijos akcentuojamos ir 1662 m. seimo konstitucijoje dėl Komisijos LDK kariuomenės apmokėjimui sudarymo¹¹. Šio teismo kompetencija buvo prilyginta 1650 m. įstatymu apibrėžtai kompetencijai, sprendimai turėjo būti priimami balsų dauguma pagal Tribunolo teisme taikomą praktiką, o teismo nuosprendis prilyginamas Vyriausiojo tribunolo nuosprendžio galiai¹².

Taigi seimo sudaromos komisijos kariuomenės finansavimo klausimams spręsti (mokesčiams iš rinkėjų surinkti, išskolinimus kariuomenei likviduoti ir t. t.) gali būti analizuojamos ne tik kaip išdo administracijos grandis, bet ir kaip teismo institucija, kurios veikla Lietuvoje teisės istorijos aspektu dar laukia tolesnių tyrimų.

Prof. A. Tylos monografijoje paliesta Karo komisijos kaip valstybės finansų administravimo institucijos problema yra neabejotinai svarbus indėlis į pirmuosius žingsnius žengiančią Lietuvos naujųjų laikų viešojo administravimo istoriją.

Apibendrinant galima drąsiai teigti, kad Lietuvos istoriografija pasipildė nauju reikšmingu darbu, ženkliai praplėtusiu ikišiolinius Konstantino Avižonio, Ryszardo Rybarskio, Annos Filipczak-Kocur, Józefo Morzy XVII a. Lietuvos valstybės finansų, ūkio ir demografinių procesų tyrimus.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

⁹ „Sądy te *per pluralitatem votorum ad formam* Sądow Trybunalskich, decydowane bydź maia, ktorych *securitatem* taką, iaka iest Trybunalskich, waruiemy“, ten pat, p. 146.

¹⁰ Ten pat, p. 147.

¹¹ Komissya do uiečia y zapłaty woyskom Wielk. Xięstwa Litewskiegi, ten pat, p. 416–418.

¹² Ten pat, p. 418.

Romualdas Grigas. **Dienoraščio langą pravėrus. 10 mano jaunystės metų (1956–1965)**. Vilnius: Knygų kelias, 2011. 372 p.

Per 50 aneksijos metų autentiškų kūrinių apie gyvenimą parašyta ne tiek daug. Yra keletas memuarų, bet jie parašyti po įvykių, žinant jų pasekmes. Tuo tarpu dienoraščių rašytojai fiksuoja, kas vyksta tuo metu (ateitis nežinoma). Tokiam žanrui ir priklauso akademiko R. Grigo darbas. Jeigu rengiant spaudai autoriui nekyla pagunda pakoreguoti tekstą, dienoraštis tampa vertingu istorijos šaltiniu, nors atskleidžia tik vieną įvykių kamputį. R. Grigo dienoraštyje galime išskirti tris tarpsnius: „Balticum“ klubo įkūrimas; autoriaus veikla, baigus studijas Maskvoje, ir sugrįžimas į Maskvą – aspirantūra, aspirantų klubo veikla.

Pirmame „Dienoraščio“ tarpsnyje autorius fiksuoja Lietuvos, Latvijos ir Estijos studentų ir aspirantų gyvenimą Maskvoje, susibūrus į klubą „Balticum“, kuriam ne vienerius metus jis pirmininkavo. „Dienoraštis“ įdomiai parengtas spaudai: jame šalia to meto pastebėjimų pateikti vėlesni buvusių įvykių komentarai bei vertinimai. Kadangi esu pirmo tarpsnio įvykių liudininkas (buvau „Balticum“ valdybos narys), norisi įnešti tam tikro aiškumo dėl klubo kilmės ir jo pirminės veiklos, tačiau nesivelsiu į diskusiją dėl R. Grigo komentarų, nors dėl kai kurių dalykų esu kitokios nuomonės (komentarai – subjektyvus dalykas, ypač jei jie paremti tik nuogirdomis).

„Dienoraštis“ prasideda 1956 m. lapkričio 13 d. įrašu: „sekmadienį buvom pakviesti į MGU (Maskvos Lomonosovo valstybinį universitetą). Iš mūsų Timiriazovo žemės akademijos, ir gretimo Žemės ūkio mechanizacijos instituto nuvykom aštuoniese. Susitikimo iniciatorius – Bronius Genzelis. Susirinkom septyniolika lietuvių. Susirinkimo atmosfera dvelkė politinio „suokalbčio“ paslaptimi, pavojais ir ryžtu. Pirmiausia pasisakė čia viešėjęs estas, kurį pakvietė Bronius. Estas kalbėjo apie savo tautiečius, tautinės vienybės būtinybę. Daug dėmesio skyrė susiklosčiusiai politinei situacijai“ (p. 12). Čia buvo suformuluota Baltijos tautų vienybės idėja, kalbėta, kad visos trys šalys turi veikti drauge, ieškoti atramos ir kitose tautose. Šios nuostatos ir laikėsi „Balticum“ klubas.

Kodėl būtent ši idėja subrendo Maskvos universitete? Negalėčiau atsakyti į šį klausimą, neapžvelgęs jame besiformavusių nuotaikų, ypač filosofijos fakultete, kurio ženklią studentų dalį sudarė demobilizuoti tarybinės armijos karininkai bei kitataučiai. Mano kurse ketvirtadalis studentų buvo iš vadinamųjų liaudies demokratijos šalių bei vienas kitas Vakarų Europos komunistinių jaunimo organizacijų narys. Visus juos, pamačius, kas yra Tarybų Sąjunga, apėmė nusivylimo nuotaikos. Studentai tada gyveno tuose pačiuose bendrabučiuose, siekiant, kad jie adaptuotųsi, bet vyko atvirktinis procesas. Visi studentai, išskyrus demobilizuotus karius ir užsieniečius, buvo baigę vidurines mokyklas aukso arba sidabro medaliais.

Dar 1953 m. pradėjo netradiciškai mąstyti aspirantai, vėliau tapę žinomais disidentais, – Aleksandras Zinovjevas, Jurijus Kariakinas (už aršią Tarybų Sąjungos politikos kritiką 1978 m. iš A. Zinovjevo buvo atimti visi moksliniai laipsniai, pilietybė, jis išsiųstas į Vakarų; J. Kariakinas 1989 m. buvo išrinktas TSRS liaudies deputatu ir pritarė Molotovo–Ribentropo pakto paskelbimui niekiniu) ir kiti vadinamieji „gnoselogai“. Jie tada iš universiteto buvo išprašyti. Jų netradicinis požiūris į skelbtas dogmas veikė studentų mąstyseną, nors pati socializmo idėja nekėlė abejonių. Nejučiom susimąstytą: ar skelbiama teorija ir praktika atitinka viena kitą. Mums, atvykusiems iš Baltijos kraštų, ši nuotaika buvo visai priimtina, nors pradžioje nesivėlėm į gilesnes diskusijas (veikė vidinė cenzūra ir savisaugos instinktas).

Mano kurso draugas Gytis Vaitkūnas, būdamas labai stropus studentas, pastebėjo nelogiškumus klausydamas VKP(b) istorijos kursą. Jis nuėjo į vadinamąją V. Lenino biblioteką, susirado „Pravdos“ laikraščio komplekte išspausdintą VKP(b) X suvažiavime išrinkto CK narių sąrašą, sulyginęs jį su tuo, kas apie daugelį CK narių pasakota vadovėlyje – „iš anksto susimokę išdavikai“, ir paskaitos metu paklausė dėstytojo, jeigu jie susimokę, kodėl tada nepašalino V. Lenino ir Stalino iš CK – juk jų buvo dauguma. Dėstytojas pradėjo šaukti: „Iš kur filosofijos fakultete atsiranda tokie kvailiai... kaip atrodo motinos, gimdančios tokius nevykėlius?..“ Tai vyko 1955 m. gruodį. Žinoma, iš egzamino Gytis buvo pavarytas, ir negalėjo skolos atsikratyti iki pat TSKP XX suvažiavimo. Grėsė pašalinimas iš universiteto, bet Gytis buvo TSRS sporto meistras, TSRS jaunių fechtavimo čempionas, o čempionais nesimėtoma. Tai Gytį ir gelbėjo.

Kai po TSKP XX suvažiavimo į paskaitą atėjo minėtas dėstytojas, prie jo prišoko buvęs jūreivis Žora Jermakovas (po baigimo gavęs paskyrimą į vieną Sibiro aukštąją mokyklą; su juo ryšiai nutrūko); „tai kas kvailys, tu ar jis?..“ Auditorija pradėjo trypti kojomis, skanduoti „Lauk!..“ ir dėstytojas buvo gėdingai išvytas. Atrodo, jis pasitraukė ir iš Maskvos universiteto. Jį pakeitė kitas dėstytojas ir... G. Vaitkūnas gavo gerą pažymį bei tapo fakulteto garsenybe. Į universitetą smelkėsi demokratinės idėjos. Mes buvom geriau informuoti negu kiti, pradėjom jaustis žmonėmis.

1956 m. pavasarį studentiją sudrebino „Stromynkos streikas“. Šių dienų požiūriu, tai joks įvykis, jei studentai atsisako valgyti valgykloje. O tada atrodė kitaip: Stromynka, buvusios dar carinės kareivinės, kol buvo statomi nauji Maskvos universiteto rūmai, tapo studentų bendrabučiu, joje veikė didžiulis valgyklų tinklas. Vienoje bendrabučio valgykloje studentės gavo pašvinkusios mėsos. Jos nuvyko skūstis ir gavo atsakymą: „karo metais mes ne tą valgėme...“ Tada įpykusios jos nuvyko į bendrabučio radijo mazgą ir pakvietė boikotuoti valgyklas. Ir nė vienas studentas nenuėjo į valgyklą, kol nebuvo pakeista valgyklų administracija. Paprastas įvykis? Po Maskvą pasklido gandas – studentai maištauja. Sukluso aukščiausioji Maskvos vadovybė. Stu-

dentų reikalavimai buvo patenkinti. Tai – pirmieji studentų laimėjimai, teikę vilčių. Tuo metu prasidėjo bruzdėjimai Lenkijoje ir Vengrijoje.

Su G. Vaitkūnu gyvenome vienam kambaryje su vengru Imre Tokačiu, kurio vyresnysis brolis tobulinosi Maskvos karo akademijoje. Pastarasis draugavo su būsimu Vengrijos sukilimo kariniu vadovu generolu Palu Moleteriu. Kai šis berods gegužės mėnesį atvyko į Maskvą, Imrė pakvietė mane su juo susitikti restorane „Nacional“.

P. Moleteris pasakojo apie nuotaikas Vengrijoje, dedamas viltis į pokyčius Tarybų Sąjungoje, domėjosi nuotaikomis Baltijos kraštuose. Vengrai buvo įsitikinę socialistai, juos tik glumino rusų kariuomenės buvimas jų teritorijoje, besaikis Tarybų Sąjungos kišimasis į Vengrijos vidaus reikalus, savo tvarkos primetimas. Ir tiek.

Prasidėjus įvykiams Vengrijoje, mudu su Gyčiu Vaitkūnu ir estu Hariu Hansenu mąstėm, ką čia mums suveikus, ir kilo mintis įkurti klubą „Balticum“. Taip plėtojosi įvykių grandinė. Drįstu teigti – klubo atsiradimui turėjo poveikio brendę įvykiai Lenkijoje bei Vengrijoje ir laisvės gurkšnio pajutimas pačioje Maskvoje.

Dienoraštis gali būti naudingas istorikams kaip vienas iš istorijos šaltinių. Jame daug autentiškos medžiagos apie mūsų studentų gyvenimą, jų nuotaikas, santykius su kitų tautų studentais. Įsteigtas „Balticum“ klubas buvo tarsi dviejų lygmenų: vieniems labiau rūpėjo tapatybės išlaikymas, siekis išsaugoti istorinę atmintį (mąstyta apie ateitį), kitiems tai buvo įprasta klubinė veikla (atitinkmuo – aukštesiose mokyklose veikę kultūros klubai, dalinai jis ir buvo susijęs su Maskvos energetikos institutu, kur rado prieglobstį). Šios nuotaikos ir užfiksuotos R. Grigo užrašuose.

Klubo veikloje dalyvavo keli šimtai studentų iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos. Kuluaruose diskutuota ir apie Pabaltijo Socialistinių Respublikų Federacijos įkūrimą Jugoslavijos pavyzdžiu. Negaliu nusakyti visų ar bent daugelio studentų motyvų, dėl kurių jie lankėsi klube, bet kad taip kaip mes mąstančių buvo ir daugiau, – akivaizdu. Dėl vidinės cenzūros vengta apie tuos dalykus diskutuoti viešojoje erdvėje, svarstyta siauruose draugų būreliuose.

Skirtingai susiklostė klubo narių likimai. Lietuviai ir estai, atvykę į Tėvynę, toliau nepalaikė organizacinių ryšių, niekas neįkliuvo į KGB mėsmalę, nors ne vienas po kelių dešimtmečių įsijungė į savo šalių Atgimimą. Kiek kitaip klostėsi latvių likimas. Kai kurie pateko į KGB akiratį, buvo ilgam įkalinti, tarp jų R. Grigą „Balticum“ valdybos pirmininko poste pakeitęs, pradėjęs garsėti poetas Knutas Skujeniekas (lageryje jį likimas suvedė su mūsų disidentu Stasiu Stunguriu). Dabar K. Skujeniekas Latvijoje laikomas tautos sąžine. Latvijoje buvę „Balticum“ veteranai turi savo klubą, apie jį daug rašoma, veteranai įvertinti valstybiniais apdovanojimais.

Dabar keletas žodžių apie patį dienoraštį kaip apie to meto istorijos šaltinį. R. Grigas sukosi tuometinių įvykių sūkuryje. Su klubiečiais susitikinėjo Lietuvos, Latvijos ir Estijos aukščiausieji pareigūnai. Be abejo, jis neišvengė ir saugumiečių dėmesio,

sulaukdavo ir vieno kito užsienio žurnalisto vizito. Iš dienoraščio ryškėja Kazio Preikšo, Antano Sniečkaus, Justo Paleckio, Motiejaus Šumausko kiek skirtingi požiūriai į lietuvių studentų veiklą Maskvoje, nemažai informacijos apie Rimvydo Šilbajorio buvimą Maskvoje.

R. Grigas bendravo su vidurinės grandies kompartijos funkcionieriais savo gamybinės praktikos metu bei po akademijos baigimo ir darbo Lietuvoje. Grįžęs į Maskvą, įstojo į aspirantūrą. Ir vėl jis aktyvioje veikloje, kuri fiksuojama dienoraštyje. Jo išvalgos ypač vertingos, nes jose pažvelgta kiek kitu kampu, negu dabar mūsuose įprasta vertinti praeitį. Tai ypač ryšku įvairių autorių išleistuose memuaruose: vieni „dirbo Lietuvai“, kiti buvo varyte įvaryti į komunistų partijos gretas ir esą ja visada šlykštėjosi; tretį kūrė šviesią komunizmo ateitį. R. Grigas nepritampa nei prie vienu, nei prie kitų. Anot jo, toje partijoje būta įvairiausių asmenybių, niekas į ją nevarė – patys dėl įvairių motyvų stojo. Dažnas dirbo savo darbą, nesusimąstydamas, kad gali būti kitaip, nedeklaravo nei savo komunistinių įsitikinimų, nei jiems oponavo, jautėsi savo krašto žmogumi ir tiek. Manychiau, tokių buvo dauguma, nes kitaip nebūtų prasidėjęs tos partijos virsmas. Panašūs užrašai dienoraštyje leidžia pažvelgti į giluminius procesus, vykusius mūsų krašte.

Kyla klausimas dėl dienoraščio patikimumo. Manychiau, kad ten, kur autorius užrašo savo pastebėjimus, kurių liudininkas jis pats buvo, informacija yra gana patikima. Kitas dalykas, kai užrašyta iš nuogirdų. Čia pasitaiko apmaudžių nesusipratimų, pavyzdžiui, pasakojime apie vengrų patriotus, kurio autorystė priskirta man.

R. Grigas rašo: 1957-iejį. Gegužės 18 d., šeštadienis. „Bronius (žinantis valdžios užkulsius) papasakojo istoriją, kaip vienas vengras, tarnavęs pasienio sargyboje karininku, persirengdavo Jugoslavijos kario uniforma ir organizuodavo provokacijas, su savo parankiniais šaudydavo nuo Jugoslavijos pusės į savo tautiečius. Po to šis karininkas už nuopelnus gavo teisę studijuoti prestižinėje Maskvos Frunzės karo akademijoje. Po Vengrijos sukilimo 1956 metais, Imre Nadžiui tapus „atsinaujinančios“ vengrų komunistų partijos generaliniu sekretoriumi, šis karininkas tapo gynybos ministru. Tačiau karu su kitais „prasikaltusiais“ (kaip ir Imre Nadis) buvo sušaudytas. Mauras atliko savo darbą ir jo jau nebereikia“ (p. 46). Šis pasakojimas neturi nieko bendra su tikrove.

Pirma, Maskvoje studijavo ne P. Moleteris, o Imrės Tokačio brolis, jis nebuvo pasienio karininkas ir jeigu kas tokias provokacijas ir būtų organizavę, tai būtų valstybės paslaptis ir niekas sutiktam studentui panašiais dalykais nesigirtų. Antra, jeigu turėtas omenyje Tokačas, tai jis gynybos ministru nebuvo, apie jo sušaudymą sužinojau po kelių dešimtmečių iš savo draugo islando Arnoro Hannbalssono (su juo palaikau ryšius iki šių dienų), kuris domėjosi mūsų draugų likimu (Imrė Tokačas dalyvavo sukilime ir dingo be pėdsakų). Trečia, Imrė Nady niekada nebuvo Vengrijos komunistų partijos

generaliniu sekretoriumi (sukilimo išvakarėse jis tapo Ministrų Tarybos pirmininku), o partijos lyderis buvo Janoszas Kadaras, kuris tapo okupantų tarnu. Ketvirta, tada pernelyg pavojinga buvo kalbėti apie savo pažintį su Vengrijos sukilėliais. Matyt, R. Grigas, bijodamas, kad dienoraštis, patekęs į saugumiečių rankas, netaptų įkalčiu (nustatyti, kas palaikė kontaktus su busimais sukilėliais, nebūtų jokios problemos, ir tų asmenų likimas būtų kaip bičiulių latvių).

Nežinau motyvų, kodėl pasirodė toks įrašas. Dienoraštis – ne mokslinis darbas. Jame išdėstyti subjektyvūs pamąstymai, pastebėjimai. Šiandien aišku, jeigu R. Grigo užrašai būtų patekę į saugumiečių rankas, daug kas iš „balticumiečių“ būtų turėję rimtų problemų. Gal atsiribojimas nuo vengrų – taip suprastas saugiklis.

Dienoraštyje yra nemažai pamąstymų apie galimus KGB infiltratus į „Balticum“. Kad taip būti galėjo, man abejonių nekyla. Kitas klausimas – kaip tai įrodyti? Atsakymas būtų be galo įdomus. Juk „Balticum“ klube pradėjo reikštis keli būsimi Lietuvos akademikai, Nepriklausomybės Akto signatarai, Pirmosios nepriklausomos Lietuvos vyriausybės ministrai. Klube brendo bendro veikimo idėja, kuri išryškėjo 1988–1990 metais. Todėl nenuostabu, kad „balticumiečių“ rastumėme ir „Baltijos kelyje“. Bet jeigu yra tokia medžiaga, ji kruopščiai saugoma Rusijos saugumo archyvuose. Tik abejočiau, ar kagėbistai visa tai, kas brendo, suvokė, nes nei Lietuvoje, nei Estijoje nepastebėta, kad būtų sekami buvę „balticumiečiai“, bent aš to nepastebėjau.

Taip, KGB alsavimas jautėsi. Ar jie turėjo klube savo agentūrą, nežinau, bet kad domėjosi – faktas. Tai paskatino mane kuriam laikui apleisti Maskvą, nes keli mano bičiuliai (ir rusai) man pasakė, kad jie buvo klausinėjami apie mano personažą (jų niekas neverbavo ir nesiūlė sekti, o tik klausinėjo). Klausimai buvo susiję su mano ir kelių kitų kursiokų santykiais su lenkais ir vengrais. Klausė, ir ką jie žino apie „Balticum“.

R. Grigo užrašai byloja, kad ir Maskvoje virė nepasitenkinimas esamybe, kad nepavyko rengti imperijai ištikimus kadrus. Imperijos staiga nežūva, jei neklabinami jos pamatai, ir jei šis vyksmas nėra užkrečiantis.

Bronislovas Genzelis